

С.В. Ліпніцкая (Мінск)

**АСАБЛІВАСЦІ ФАРМІРАВАННЯ БАЛГАРСКА-БЕЛАРУСКІХ
МОЎНЫХ АДПВЕДНІКАЎ ПРЫ ПЕРАДАЧЫ
НАМЕНКЛАТУРНЫХ ГЕАГРАФІЧНЫХ ТЭРМІНАЎ**

У Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук у рамках дамовы з Беларускай рэспубліканскай фундаментальнай асаблівасцю даследаванняў выконваецца праект «Распрацоўка тэарэтычных асноў і алгарытма міжмоўнай перадачы тапаніміі славянскіх краін на беларускую мову». Мэтай праекта з'яўляецца распрацоўка тэарэтычных прынцыпаў, метадыкі і правіл рэгулярнай практычнай перадачы ўласных геаграфічных назваў заходне- і паўднёваславянскіх краін на беларускую мову з улікам міжнародных стандартаў і культурна-лінгвістычных асаблівасцей мовы-донара і мовы-рэцыпіента.

Важнай і неад'емнай часткай працэсу ўніфікацыі і стандартызацыі перадачы іншамоўнай тапаніміі на нацыянальныя мовы з'яўляецца распрацоўка прынцыпаў і алгарытму міжмоўнай перадачы наменклатурных геаграфічных тэрмінаў.

У сучаснай моўнай практыцы паняцце «наменклатурны геаграфічны тэрмін» (разам з такімі тэрміналагічнымі спалучэннямі, як «мясцовы геаграфічны тэрмін», «народны геаграфічны тэрмін», «тапанімічны тэрмін», «геаграфічны тэрмін», «родавы тэрмін») выкарыстоўваецца для абазначэння апелятыўных лексем, якія маюць вузкасפעцыялізаваную

накіраванасць і паказваюць на род аб'екта, адносячы аднародныя прадметы да таго ці іншага класа (гэта словы тыпу *сёло, бърчина, вдън, гребен, дере, долина, езеро, падина, редица, селище, возера, даліна, горад, рака, пустыня, мыс, востраў* і інш.).

Наменклатурныя геаграфічныя тэрміны ўваходзяць у якасці структурнага элемента ў склад вялікай колькасці геаграфічных назваў. Гэта звязана з тым, што самая першая класіфікацыя, якую ажыццяўляе чалавек пры надзяленні аб'екта іменем, — гэта вызначэнне тыпу аб'екта, абазначэнне характэрных асаблівасцей ландшафту, што адлюстроўваецца ў выкарыстанні таго ці іншага наменклатурнага геаграфічнага тэрміна.

Па класіфікацыі В. А. Жучкевіча выдзяляюцца два тыпы наменклатурных геаграфічных тэрмінаў: абагульняючыя і дэталізуючыя.

Да абагульняючых адносяцца агульнавядомыя тэрміны, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння агульных паняццяў і маюць адпаведнікі ва ўсіх мовах: *остров – востраў, езеро – возера, град – горад* і інш.

Дэталізуючымі з'яўляюцца тэрміны, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння асобных паняццяў, вядомых толькі на пэўнай тэрыторыі, у канкрэтных геаграфічных ландшафтах. Так, напрыклад, у балгарскай мове функцыянуе некалькі тэрмінаў, якія маюць значэнне 'балота, багна, балоцістая мясцовасць' (*блато, балта, мочур, батак, мочурище*), 'узвышша, узгорак' (*рид, възвишение, вис, чука, хълм, баир, бърдо, височина*) і інш.

Наменклатурныя геаграфічныя тэрміны, як адзначае Э. М. Мурзаеў, з'яўляюцца «той часткай складаных геаграфічных назваў (а іх большасць) фізіка-геаграфічных аб'ектаў, якія вызначаюць сэнсавае значэнне тапонімаў» [6, с. 10–11]. Веданне такіх структурных асаблівасцей тапонімаў у першую чаргу неабходна для вывучэння этымалогіі той ці іншай геаграфічнай назвы, аднак менавіта наяўнасць і характар выражэння наменклатурнага тэрміна ў структуры тапоніма выклікае пэўныя цяжкасці пры міжмоўнай перадачы ўласных геаграфічных назваў.

Наменклатурны геаграфічны тэрмін можа функцыянаваць у якасці самастойнай адзінкі або ўваходзіць у склад геаграфічнай назвы. Таму ўзаема сувязь паміж тапонімам і наменклатурным геаграфічным тэрмінам характарызуецца як сувязь паміж адзінкай мовы, якая аб'ядноўвае аднародныя прадметы ў клас (наменклатурны геаграфічны тэрмін), і той адзінкай, якая выкарыстоўваецца для дыферэнцыяцыі аднародных прадметаў унутры аднаго класа (уласнае імя). «Калі геаграфічныя тэрміны абазначаюць, то тапонімы прама называюць» [5, с. 252], – піша Е. Курыловіч. Спецыфіка гэтай сувязі заключаецца ў адсутнасці выразнай мяжы паміж вышэй названымі групамі лексічных адзінак: тэрміны могуць свабодна выкарыстоўвацца ў якасці тапонімаў, а апошнія, у сваю чаргу, пераходзіць у разрад тэрмінаў. Такім чынам, геаграфічная назва змяшчае два абавязковыя элементы – «экспліцытна выражаны прапрыяльны (уласна

тапонім) і апелятыўны, які толькі маецца на ўвазе (агульнае імя, якое паказвае на від аб'екта, абазначанага ўласным імем)» [4].

Формы сувязі наменклатурных геаграфічных тэрмінаў з геаграфічнымі назвамі разнастайныя. Так, для тапанімікону Балгарыі найбольш характэрнымі з'яўляюцца наступныя:

1) Геаграфічны тэрмін уваходзіць у склад геаграфічнай назвы, вызначаючы яго прыналежнасць да таго ці іншага геаграфічнага аб'екта: *Врѝшка чука* (“чука” – камяністае узвышша), *Росен баир* (“баир” – узгорак), *Бургаско езеро* (“езеро” – возера), *Осоговска планина* (“планина” – гара), *Дунавската равнина* (“равнина” – раўніна), *Бевровска река* (“река” – рака) і інш. Геаграфічныя тэрміны ў дадзеным выпадку становяцца азначальным элементам наймення.

2) Геаграфічны тэрмін у сваёй зыходнай форме пераходзіць у тапонім без якіх-небудзь дадатковых анамастычных фармантаў: *Седловина* (“седловина” – седлавіна), *Сипей* (“сипей” – стромкі горны схіл), *Скалица* (“скалица” – уцёс, скала), *Рудина* (“рудина” – горная паляна), *Вис* (“вис” – узвышша, узгорак), *Бърдо* (“бърдо” – гара, узгорак), *Рът* (“рът” – прадаўгаваты узгорак) і інш. Наменклатурны геаграфічны тэрмін (*седловина, сипей, скалица, рудина, вис, бърдо, рът* і інш.) яшчэ не з'яўляецца геаграфічнай назвай, гэта апелятыў, які выкарыстоўваецца для абазначэння пэўнага асобнага геаграфічнага паняцця. Аднак у кожным тэрміне закладзена патэнцыяльная магчымасць анімізацыі і адпаведна далучэння да разраду ўласных геаграфічных назваў. Адзначым, што без дадатковых тлумачальных слоў часцей за ўсё ў геаграфічныя назвы пераходзяць мясцовыя тэрміны, якія рэдка ўжываюцца і вядомыя толькі на абмежаванай тэрыторыі.

3) Геаграфічны тэрмін можа выкарыстоўвацца ў якасці кампанента складаных тапанімічных утварэнняў, часцей за ўсё – назваў населеных пунктаў, страчваючы пры гэтым свой наменклатурны характар: *Равна гора* (“гора” – лес, гай, дубрава), *Бяла слатина* (“слатина” – крыніца), *Вонѝца вода* (“вода” – канал, канава), *Добра поляна* (“поляна” – шырокая раўніна), *Бобов дол* (“дол” – даліна) – усё гэта айконімы.

4) Геаграфічны тэрмін у складзе складанага тапоніма можа пераўтварацца ў службовы фармант (дакладней тапафармант і часцей за ўсё суфікс – *-поле, -дере, -градчик, -град, -дол, -зем, -селец*). Адбываецца гэта на аснове таго, што гэтыя элементы без асаблівых цяжкасцей вылучаюцца ў складзе тапоніма і валодаюць здольнасцю утвараць неабмежаваную колькасць найменняў, акрамя таго, яны рэгулярна паўтараюцца і маюць пэўнае лексічнае значэнне (паказваюць на від геаграфічнага аб'екта). Так, напрыклад, у якасці тапафарманта можна разглядаць фіналь *-дере*, якая мела першапачатковае значэнне ‘яр, роў, сухадол’, а зараз з'яўляецца састаўным кампанентам шэрагу назваў рэк (*Казьлдере, Узундере, Чинардере, Бакърдере*). Разам з тым былі выяўлены выпадкі, калі з дапамогай

вышэй названага кампанента ўтвараліся полілексемныя тапонімы: *Селско-то дере, Калушко дере, Мечкіно дере, Аланско дере*.

Прааналізаваны матэрыял паказаў, што часцей за ўсё для перадачы балгарскіх наменклатурных геаграфічных тэрмінаў на беларускую мову выкарыстоўваюцца два спосабы — практычная транскрыпцыя і пераклад. Пры дапамозе перакладу часцей за ўсё перадаюцца абагульняючыя геаграфічныя тэрміны, якія суправаджаюць тапонімы, паколькі яны выражаюць больш агульныя паняцці і не “прымацаваны” да пэўнага месца (могуць стаяць перад назваю або пасля яе): *нос Калиакра* – мыс Каліакра, *река Марица* – рака Марыца, *езерото Сребърна* – возера Срэбрына, *язовир Искър* – вадасховішча Іскыр, *Бургаско езеро* – Бургаскае возера.

Шляхам практычнай транскрыпцыі, як правіла, перадаюцца наменклатурныя геаграфічныя тэрміны, калі яны нясуць у сабе спецыфічную характарыстыку аб’екта, так званыя дэталізуючыя тэрміны. Яны звычайна не маюць дакладных адпаведнікаў у іншых мовах і характарызуюць асаблівасці прыроды, уласцівыя толькі той мясцовасці, дзе гэты тэрмін ужываецца. Аднак прааналізаваны матэрыял паказвае, што пры фарміраванні балгарска-беларускіх моўных адпаведнікаў, як правіла, такім чынам перадаюцца тапанімічныя ўтварэнні з геаграфічным тэрмінам, які страціў свой наменклатурны характар (тып тэрміна ў дадзеным выпадку не мае значэння). Так, напрыклад, назвы населеных пунктаў *Равна гора, Бяла слатина, Вонеша вода, Добра поляна, Бобов дол, Черни рид, Две могилы* (дзе “гора” – лес, “слатина” – крыніца, “вода” – канал, канава, “поляна” – шырокая раўніна, “дол” – даліна, “рид” – узвышша, узгорак, “могила” – невялікае ўзвышша, узгорак) перадаюцца як *Равна гора, Бяла слаціна, Ванешта вада, Добра паляна, Бабоў дол, Чэрні рыд, Дзве магiлы* і інш. Не перакладаецца і тэрмін “дере”, калі ён з’яўляецца структурным кампанентам полілексемнага тапоніма: *Мечкіно дере* – рака Мечкіна дэрэ.

Засваенне балгарскіх геаграфічных назваў адбываецца не толькі на фанетычным, але і на арфаграфічным узроўні, таму важным пытаннем з’яўляецца і напісанне слова (асобна, разам або праз дэфіс; з вялікай ці з малой літары). Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што звычайна напісанне ўласнай геаграфічнай назвы ў беларускай мове супадае з зыходным напісаннем у балгарскай мове і асаблівых цяжкасцей не выклікае, аднак былі выяўлены некаторыя супярэчнасці. Так, напрыклад, назвы рэк *Бели Вит* і *Черни Вит* па-беларуску пішуцца праз дэфіс *Белі-Вит, Чэрні-Вит*.

Такім чынам, прааналізаваны матэрыял паказаў, што на выбар спосабу перадачы наменклатурнага геаграфічнага тэрміна ў значнай ступені ўплывае тып тэрміна (абагульняючы або дэталізуючы), форма сувязі наменклатурнага геаграфічнага тэрміна з геаграфічнай назвай і структура геаграфічнай назвы з пункту погляду словаўтварэння. Галоўным патрабаваннем пры перадачы наменклатурных геаграфічных тэрмінаў застаецца

аднастайнасьць пісьмовай фіксацыі адных і тых жа лексічных адзінак сродкамі беларускай мовы (за выключэннем традыцыйных найменняў).

Літаратура

1. Григорян, Э.А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков / Э.А. Григорян. – Ереван: Айастан, 1975. – 260 с.
2. Жучкевич, В.А. Общая топонимика : учебное пособие / А.В. Жучкевич. – 3-е изд. – Минск., Вышэйшая школа, 1980. – 288 с.
3. Карпенко, Ю.А. Топонимы и географические термины (вопросы взаимодействия) / Ю.А. Карпенко // Вопросы географии: сб. науч. ст.; под ред. Е.М. Поспелова. – М.: Мысль, 1970. – с. 36 – 45.
4. Копач, А.І. Роля геаграфічных тэрмінаў у гелонімах Беларусі і ЗША / А.І. Копач // Весці НАН Беларусі. Сер. гуманітарных навук. – № 1. – С. 113–120. – URL: <http://elib.bsui.by/handle/123456789/9074>. – Дата доступу: 11.05.2015.
5. Курилович, Е. Очерки по лингвистике: Сборник статей / Е. Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
6. Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 656 с.